

МІЖНАРОДНА ОХОРОНА НЕМАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ: СВІТОВИЙ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Стаття присвячена дослідженню міжнародного та українського досвіду охорони нематеріальної культурної спадщини, ролі ЮНЕСКО в правовому забезпеченні цього процесу.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина, культурна різноманітність, ЮНЕСКО, фольклор, корінне населення.

У сучасному світовому культурному просторі відбуваються важливі зміни, обмовлені пост-індустріальним етапом розвитку, до якого перейшли провідні країни світу. Це безпосередньо впливає на культурний процес, специфіка і самобутність якого набувають нового значення з точки зору іміджу країни, зростання регіональної та локальної культурної ідентичності регіонів, конкурентоздатності та інвестиційної привабливості. В цьому контексті охорона, збереження історико-культурної та нематеріальної спадщини, розвиток традиційної культури набувають особливо важливого значення. Ч.Лендрі, відомий фахівець з теорії культурних індустрій, зазначав, що культурні ресурси – це сировина, яка прийде на заміну вугіллю, сталі та золоту. Досвід розвитку провідних країн світу на зламі ХХ – початку ХХІ століть довів, що культурна політика, яка базується на здобутках історико-культурної спадщини та традиційної культури, є реальним інструментом у боротьбі з економічною кризою.

Культурна різноманітність є такою ж необхідною, як і біологічна різноманітність. Проте на сучасному етапі культурі загрожують різні фактори: в одному випадку – надмірний вплив глобалізації створює загрозу для культури національних меншин, в іншому – релігія здійснює тиск на культуру. Під тиском глобалізації зникають мови, втрачаються традиції, послаблені культури опиняються на узбіччі, а то й зовсім зникають. Загроза суттєвого зменшення культурної різноманітності надто серйозна. Розуміння цих викликів і загроз світовою громадськістю активувало зусилля щодо збереження і розвитку культурної різноманітності. Діяльність міжнародної спільноти концентрується у таких напрямках: охорона всесвітньої спадщини, захист рухомої і нематеріальної спадщини, заохочення міжкультурного і міжрелігійного діалогу, підтримка індустрії культури, захист авторського права, розвиток культурного туризму і підтримка музейної діяльності.

Проблема охорони матеріальної і нематеріальної спадщини має міждисциплінарний характер, вона досліджується істориками, мистецтвознавцями та правознавцями, є актуальною для всіх країн світу. Про те, що науковий доробок з цього комплексу проблем є вагомий, свідчать бібліографічні покажчики літератури з даної проблеми¹.

В Україні ця проблема вивчається В.І.Акуленком, він же є одним з упорядників збірника документів з правової охорони культурних цінностей². Проблемі охорони та дослідження етнографічної спадщини присвячений окремий збірник статей науковців Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії НАН України³. Створено низку публікацій з проблеми охорони нематеріальної культурної спадщини в Україні (Л.О.Троєльникова)⁴, в країнах СНД (В.О.Василенко)⁵, проаналізовано правовий аспект цієї проблеми (О.І.Мельничук)⁶.

Метою даної статі є аналіз досвіду ЮНЕСКО та окремих країн світу з охорони нематеріальної культурної спадщини, в тому числі в Україні.

Протягом багатьох років ЮНЕСКО проводить системну роботу з охорони культурної спадщини, основою якої є базові документи: Конвенція про захист культурних цінностей на випадок збройного конфлікту (1954), Рекомендації про заходи, спрямовані на заборону та попередження

незаконного ввозу, вивозу та передачі права власності на культурні цінності (1964), Конвенція про заходи спрямовані на заборону і попередження незаконного ввозу, вивозу і передачі права власності на культурні цінності (1970), Конвенція з охорони всесвітньої культурної та природної спадщини (1972) та ін. Проте в цих актах нематеріальна культурна спадщина згадується лише побіжно.

Наприкінці ХХ століття охорона всесвітньої культурної спадщини, розвиток культури був визнаний головним пріоритетом світового та європейського розвитку. У 1988 р. ООН і ЮНЕСКО проголосили Всесвітнє десятиліття розвитку культури, головними завданнями якого було урахування культурного аспекту розвитку, ствердження культурної самобутності, розширення участі у культурному житті і сприяння міжнародному культурному співробітництву. Ухвалена на 31-й сесії Генеральної асамблеї "Загальна декларація ЮНЕСКО про культурну різноманітність" (2001) стала першим міжнародним правовим документом, присвяченим культурній різноманітності, де було наголошено на особливій ролі культури в економічному та соціальному розвитку. У Ст. 7 "Культурна спадщина як джерело творчості" цього документу зазначається: "...необхідно зберігати, популяризувати і передавати наступним поколінням культурну спадщину у всіх її формах, що відбивають досвід і надії людства, створюючи тим самим поживне середовище для творчості у всій її різноманітності і заохочуючи дійсний діалог між культурами"⁷. 21 травня 2003 р. вперше було відзначено Всесвітній день культурної різноманітності в ім'я діалогу і розвитку.

Один із напрямків сприяння розвитку культурної різноманітності та підтримки культурного сектора є виробництво та поширення культурних товарів, які мають виразну національну специфіку. Культурний товар – це споживчі товари, які передають ідеї, символи і уяву про спосіб життя (книги, журнали, мультимедійні продукти, кіно, відео, аудіовізуальні програми, народні промисли, мода). Для допомоги у просуванні культурних товарів та розкритті потенціалу місцевих культур на основі ЮНЕСКО була створена спеціальна організація – Глобальний Альянс.

Глобалізація і комерціалізація культури з необхідністю поставили питання про захист культурних здобутків і надбань народів світу, регламентацію використання їхніх традиційних знань, усної і матеріальної спадщини, збереження і розвиток з метою передачі наступним поколінням. Перші кроки з правового регулювання охорони нематеріальної культурної спадщини були зроблені в Японії та Південній Кореї. У 1950 р. Японія ухвалила закон про захист нематеріальної культури, Південна Корея – у 1962 році. Поступово в багатьох країнах були прийняті закони, що забезпечують права корінного населення та захищають їхні ресурси та традиційну культуру.

До категорії складних правових питань відноситься проблема охорони традиційних знань, які не мають індивідуального походження, а є общиною, родовою власністю. Правове регулювання використання традиційних знань, їх поширення надзвичайно складне, бо в сучасній юридичній практиці охороняється лише індивідуальна творчість.

Проте охорона прав корінних народів все більше поширюється на різні види нематеріальної культурної спадщини. Законодавство Філіппін передбачає належне інформування і згоду при доступі до земель предків і знань корінних народів, а також рівноправної участі у вигодах, які з цього походять. Законодавства Гватемали, Бангладеш, Філіппін, Африканського Союзу визнають права общин на біологічні ресурси і традиційні знання.

Активно здійснюється документування традиційних знань з метою кращого збереження і зменшення практики їхнього використання без матеріальної компенсації. Створені електронні бібліотеки традиційних знань в Індії, Китаї. В Лаосі діє Центр ресурсів традиційної медицини. Всесвітня Організація Інтелектуальної Власності створила інтерактивний інтернет-портал баз даних і реєстрів традиційних ресурсів для використання патентними організаціями. Індія розташувала там свою базу даних "Спадщина в галузі медицини".

Початок нормативної діяльності ЮНЕСКО з охорони нематеріальної культурної спадщини припадає на 1973 р., коли уряд Болівії запропонував ухвалити Протокол до Всесвітньої конвенції про авторське право з метою охорони фольклору. У 1976 р. Комітет урядових експертів ухвалив туніський типовий закон, в якому згадувалася проблема охорони фольклору.

У 1982 р. на конференції в Мехіко членами ЮНЕСКО вперше було обговорено і визначено термін "нематеріальна культурна спадщина". Згодом ЮНЕСКО разом зі Всесвітньою орга-

нізацією інтелектуальної власності (ВОІВ) у 1982 р. підготували типові положення для національних законодавств про охорону фольклору від незаконного використання та інших шкідливих дій. На основі цього документу ЮНЕСКО та ВОІВ у 1984 р. підготували перший проект договору з охорони нематеріальної культурної спадщини, який, проте, не набув чинності.

У 1989 р. ЮНЕСКО ухвалила Рекомендацію про збереження фольклору, в яких відзначено соціальне, економічне і політичне значення фольклору в історії та сучасній культурі суспільства, визнано існування небезпек, які йому загрожують, рекомендовано усім країнам — членам ЮНЕСКО розробити спеціальні правові положення та плани організаційних заходів щодо збереження і захисту традиційної культури. Це мало велике значення, адже фольклор визнавався частиною загальної спадщини людства, у зв'язку з чим активізувалося міжнародне співробітництво та заходи з його виявлення, збереження, поширення та охорони. З метою виконання Рекомендації з про збереження фольклору (1989) в рамках ЮНЕСКО були організовані навчальні курси, надана методична допомога щодо підготовки планів збереження, відродження та поширення нематеріальної спадщини меншин і корінних народів, організовані фестивалі традиційних культур, створені фольклорні архіви, випущено CD-ROM "Всесвітня колекція творів традиційної музики ЮНЕСКО", "Керівництво по збору творів, що відносяться до музичної спадщини", "Всесвітній атлас мов, що зникають", "Методичне керівництво з охорони фольклору від незаконного комерційного використання", "Етика і традиційна культура". У 1997 р. під егідою ЮНЕСКО була проведена міжурядова конференція з мовної політики в Африці⁸.

Через необов'язковий характер виконання "Рекомендації про збереження фольклору" з часом виникла потреба в ухваленні іншого нормативного документу.

У червні 1999 р. у Вашингтоні відбулася конференція, у підсумку роботи якої було зроблено висновок про необхідність підготовки масштабного і всеохоплюючого міжнародного акту про охорону нематеріальної культурної спадщини з уточненням термінології та інших позицій. На конференції була підкреслена необхідність надання пріоритетної уваги і матеріальної допомоги традиційним носіям фольклору, а не тільки вченим та збирачам фольклору. Було запропоноване розширення визначення "нематеріальна культурна спадщина", яке має охоплювати не тільки артистичні продукти (народні пісні, перекази та ін.), але й знання, цінності, творчі процеси, які сприяють їх створенню, форми взаємодії, в результаті яких вони поширюються і пропагуються.

У квітні 1997 р. ЮНЕСКО і ВОІВ організували Всесвітній форум з охорони фольклору (Пхукет, Таїланд), на якому було ухвалено План дій. Важливим кроком з його виконання став симпозіум з охорони традиційних знань і форм культурного вираження корінного населення Тихого океану, проведений у лютому 1999 р. під егідою ЮНЕСКО у Нумеа (Нова Каледонія), а також чотири регіональні консультації з цієї проблеми⁹.

Важливою складовою охорони нематеріальної культурної спадщини було започаткування в рамках ЮНЕСКО двох програм: "Живі скарби людства" (1993) та "Проголошення шедеврів усної і нематеріальної спадщини людства" (1997). У 2000 р. від держав-членів ООН були прислані перші досьє – подання на проголошення конкретних об'єктів "шедеврами усної та нематеріальної спадщини".

В рамках ООН працює декілька міжурядових організацій, які також здійснюються важливі функції з охорони нематеріальної культурної спадщини. В першу чергу, це діяльність ВОІВ, яка у 1998 і 1999 роках організувала 9 місій з метою встановлення потреб носіїв традиційних знань, які пов'язані з питаннями інтелектуальної власності. На Генеральній асамблеї ВОІВ у 2000 р. був заснований Міжурядовий комітет з інтелектуальної власності, генетичним ресурсам, традиційним знанням та фольклору.

Важливу роботу щодо регулювання, обліку традиційних знань в галузі медицини і ботаніки проводить Всесвітня організація охорони здоров'я. Проблему прав виробників сільсько-господарської продукції досліджує і проводить географічне маркування продуктів Продовольча і сільськогосподарська організація ООН.

Наступним кроком у міжнародній політиці з охорони нематеріальної культурної спадщини стало ухвалення Загальної декларації ЮНЕСКО про культурну різноманітність (2001). В ній особливе значення надається культурній спадщині як джерелу творчості, актуалізується питання про збереження і розвиток мовної спадщини, підтримка мовної різноманітності¹⁰. Усі

держави-члени ЮНЕСКО зобов'язані визнавати, захищати та пропагувати переваги культурної різноманітності на місцевому, національному та міжнародному рівнях. 21 травня кожного року відзначається як Всесвітній день культурної різноманітності в ім'я діалогу і розвитку.

У такий спосіб світова спільнота звернула увагу на проблему охорони нематеріальної культурної спадщини або "живої спадщини", існування якої є гарантією подальшого розвитку етнічних спільнот, культурної різноманітності людства. Нематеріальна культурна спадщина стала базовим елементом для розуміння культурної різноманітності народів світу. В умовах урбанізації, впливу глобальних тенденцій саме вона є найбільш вразливою і незахищеною перед новими викликами.

У 2003 р. ЮНЕСКО ухвалила Конвенцію про охорону нематеріальної культурної спадщини, яка вступила в силу 20 квітня 2006 р. В Конвенції "нематеріальна культурна спадщина" визначається як звичаї, форми показу та вираження, знання та навички, – а також пов'язані з ними інструменти, предмети, артефакти та культурні простори, – визнані спільнотами, групами й, у деяких випадках, окремими особами, як частина їхньої культурної спадщини¹¹. Нематеріальна культурна спадщина передається від покоління до покоління, постійно відтворюється спільнотами та групами залежно від умов навколишнього середовища, взаємодії з оточуючими народами та особливостями історичного розвитку, що формує почуття самобутності, неповторності й наступності. В Конвенції до уваги береться лише та нематеріальна культурна спадщина, яка є сумісною з існуючими міжнародно-правовими актами з прав людини, з вимогами взаємної поваги між спільнотами, групами та окремими особами, а також відповідає засадам сталого розвитку.

У Конвенції зазначено конкретні прояви нематеріальної культурної спадщини: 1) усні традиції і форми вираження, в тому числі мова як носій нематеріальної культурної спадщини; 2) виставки мистецтва, в тому числі акторська гра, музикування, спів, танці та інше; 3) звичаї, обряди, свята; 4) знання і звичаї, що стосуються природи та всесвіту; 5) знання і навички, пов'язані з традиційними ремеслами.

Конвенція зобов'язує держави-учасниці здійснювати наступні кроки з охорони нематеріальної культурної спадщини: формувати політику держави, яка підтримує та сприяє розвитку нематеріальної культурної спадщини; створювати відповідні державні органи, формувати списки об'єктів, сприяти науковим, мистецтвознавчим дослідженням, готувати кадри з метою передачі традиційних знань та навичок, забезпечувати доступ до нематеріальної культурної спадщини та ін. Конвенцією передбачено створення національних архівних фондів фольклору, організація музеїв або відділів, підготовка фахівців для збору фольклорного матеріалу, архіваріусів, фахівців з документознавства, проведення систематизації та копіювання фольклорних матеріалів та ін.¹²

Наступним кроком щодо захисту нематеріальної культурної спадщини став створений ЮНЕСКО "Список проголошення шедеврів усної і нематеріальної спадщини людства", до якого держави-учасниці вносять національні об'єкти. У 2001 р. до Списку було внесено 19 об'єктів (серед яких, наприклад, багатоголосний грузинський спів, культура і фольклор сибірських старообрядців-семейських (РФ); 2003 р. – 28 об'єктів, у 2005 р. – ще 43 об'єкти. У 2008 р. даний Список був замінений ЮНЕСКО на "Список нематеріальної культурної спадщини". У 2009 р. до цього Списку вже було включено 76 об'єктів, серед яких найбільшу кількість – 21 об'єкт – представляє культуру Китаю (наприклад, мистецтво китайської каліграфії, тибетська опера, техніка вироблення шовку).

Внесення національних об'єктів до Списку сприяє популяризації цього виду творчості на міжнародному рівні. Наприклад, після включення до Списку південноамериканського танго (від Аргентини і Уругваю) в багатьох країнах світу були організовані фестивалі танго¹³. Загалом 187 країн світу представили до Списку об'єкти нематеріальної культурної спадщини.

23 грудня 2004 р. Кабінет міністрів України затвердив Державну програму охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004 – 2008 рр. В ній, зокрема, передбачено до 2009 р. створити Державний реєстр творів нематеріальної культурної спадщини, у 2005 – 2006 рр. провести перепис збирачів фольклору, здійснити поглиблене вивчення фольклорно-етнографічних та етнолінгвістичних особливостей регіонів. Наприклад, у Вінницькій області – у селах Борсків, Людавка, Буша; у Запорізькій – збір та вивчення

старовинних козацьких обрядів у селах Оріхівського, Токмацького районів, побутового козацького фольклору – у селах Веселівського, Кам'янсько-Дніпровського, Пологівського районів та ін. Передбачалося проведення наукових досліджень нематеріальної культурної спадщини Житомирського, Чернігівського, Сумського, Рівненського Полісся та Тернопільського Опілля, історії та культурної спадщини кримських караїмів та кримчаків. Державною програмою передбачено також проведення наукових конференцій, фольклорно-мистецьких фестивалів та інших заходів для збереження, вивчення та розвитку нематеріальної культурної спадщини в Україні. Обласні державні адміністрації зобов'язані створити при обласних центрах народної творчості постійно діючі консультаційні пункти з питань охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини для керівників фольклорних колективів і дослідників фольклору¹⁴.

В Україні, наприклад, державну підтримку мають такі міжнародні фольклорні фестивалі як "Фольклорний дивосвіт" (Київ), "Калинове літо на Дніпрі" (м. Комсомольськ Полтавської обл.), "Лесина весна" (Новоград-Волинський Житомирської обл.), "Древлянські джерела" (Рівне), "Поліське літо з фольклором" (Луцьк) та ін. Україна є членом Міжнародної ради фольклорних фестивалів з 1996 р., і для пропагування української нематеріальної культурної спадщини на міжнародному рівні велике значення має включення цих фестивалів до календаря міжнародних фольклорних подій. На виконання Державної програми охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини у 2006 р. було проведено Всеукраїнський фестиваль лемківської культури "Дзвони Лемківщини" (Монастириськ Тернопільської обл.), Всеукраїнський фестиваль кобзарського мистецтва "Вересаєве свято" (с. Сокиринці Чернігівської обл.), фестиваль хорового співу "Калиновий спів" (Кіровоград) та ін.¹⁵

У 2006 р. Кабінет міністрів України затвердив Концепцію державної програми збереження, відродження і розвитку народних художніх промислів, що надало фінансову підтримку подальшому розвитку цього виду творчості.

У 2008 р. Верховна Рада України ухвалила Закон про приєднання України до Міжнародної конвенції про охорону нематеріальної культурної спадщини. Тому вже восени 2009 р. українські представники вперше були представлені в якості спостерігачів на IV-й сесії Міжурядового комітету збереження нематеріальної культурної спадщини ЮНЕСКО, що відбулася в столиці Об'єднаних Арабських Еміратів місті Абу-Дабі. На V-й сесії комітету вперше взяв участь експерт від України в якості альтернативного експерту для опрацювання поданих номінацій, зокрема від Білорусі.

Щодо українських об'єктів до Списку, то від 2008 р. ведеться робота з підготовки необхідних документів щодо такого відомого об'єкту України, як Національний Сорочинський ярмарок. Пропозиція української сторони розглядалася на V-й сесії Міжурядового комітету збереження нематеріальної культурної спадщини в місті Найробі (Кенія). На кінець 2011 року українською стороною доопрацьовуються зауваження Секретаріату Конвенції за результатами розгляду українського досьє щодо включення проекту "Національний Сорочинський ярмарок" до Списку світових шедеврів нематеріальної спадщини¹⁶. Нині Міністерством культури вивчається питання про підготовку до внесення до Списку карпатських весіль та наддніпрянських веснянок.

Отже, активна міжнародна діяльність з охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини, системна робота ЮНЕСКО з правової підтримки цього процесу є потужним каталізатором для активізації державної політики України щодо збереження та розвитку української культури, народних промислів, популяризації фольклорної та мистецької спадщини.

¹ Молчанов С.Н. Международное культурное право. Библиография литературы и доктринальных источников на русском языке [Електронний ресурс] // <http://smolchanov.narod.ru/index.html>

² Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С.Шемшученко, д-р юрид. наук. В.І.Акуленко. – К., 1997.

³ Проблеми охорони та дослідження української етнографічної спадщини. Зб. статей / Ред. Г.Скрипник. Ін-т мистецтвознавства, фольклористики та етнографії ім. М.Рильського НАН України, Держ. музей нар. архіт. та побуту України. – К., 2005.

⁴ Троєльнікова Л.О. Культурна спадщина України в контексті формування сучасного освітньо-художнього простору // Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв. – 2010. – № 4.

- ⁵ Василенко В.О. Збереження нематеріальної культурної спадщини як один з важливих напрямків діяльності країн СНД в ЮНЕСКО [Електронний ресурс] // http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2009_26/Gileya26/I13_doc.pdf
- ⁶ Мельничук О.І. Концепція нематеріальної культурної спадщини. Формування в міжнародному праві // Пам'ятки України: історія та культура. – 2003. – № 3.
- ⁷ Всеобщая декларация ЮНЕСКО о культурном разнообразии [Електронний ресурс] // http://www.un.org/russian/events/literacy/decl_diversity.pdf
- ⁸ ЮНЕСКО. Доклад о предварительном исследовании по вопросу о целесообразности международного регулирования на основе нового нормативного правового акта традиционной культуры и фольклора. Резюме. Париж, 16 мая 2001 г. [Електронний ресурс] // <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001234/123437r.pdf>
- ⁹ ЮНЕСКО. Разработка нового международного акта по охране нематериального культурного наследия. Аннотация. Генеральная конференция, 31-я сессия, Париж. 28 августа 2001 г. [Електронний ресурс] // <http://unesdoc.unesco.org/images/0012/001234/123437r.pdf>
- ¹⁰ Всеобщая декларация о культурном разнообразии. Принята 31-й сессией Генеральной конференции ЮНЕСКО 2001 2 листопада [Електронний ресурс] // www.ifarcom.ru/failed/Documents/declar/_cult_diversity.pdf
- ¹¹ ЮНЕСКО. Международная конвенция об охране нематериального культурного наследия. Париж, 2003 г. [Електронний ресурс] // http://www.unesco.org/pv_obj_cache/pv_obj_id_7CA8081DB26F8913A-1D7A452112B09B99CF80100/filename/03-82-Russe.pdf
- ¹² Там само.
- ¹³ ЮНЕСКО внесла новые объекты в Список нематериальных ценностей человечества // <http://culture.compulenta.ru/463419/>
- ¹⁴ Державна програма охорони та збереження нематеріальної культурної спадщини на 2004 – 2008 роки. [Електронний ресурс] // <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=10479090>
- ¹⁵ Культурна політика в Україні. Аналітичний огляд / За ред. О.Гриценка. – К., 2007. – С. 72.
- ¹⁶ Співробітництво – Україна – ЮНЕСКО [Електронний ресурс] // <http://www.mfa.gov.ua/france/ua/18740.htm>

Статья посвящена исследованию международного опыта охраны нематериального культурного наследия, роли ЮНЕСКО в правовом обеспечении этого процесса, организации охраны этого вида наследия в Украине.

Ключевые слова: нематериальное культурное наследие, культурное разнообразие, ЮНЕСКО, фольклор, коренные народы.

The material covers most ideas of international and Ukrainian legislations of protection nonmaterial cultural heritage, state politics on development and popularization of folklore, traditional handicrafts and folk songs.

Key words; nonmaterial cultural heritage, cultural diversity, UNESCO, folklore, native nations.